

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी जीवन, विचार व कार्य

(तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी: कार्य आणि विचार या विषयावर
आयोजित आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सादर झालेले शोध निबंध)

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांना ९३ वर्षांचं आयुष्य लाभलं. त्या अर्थाने ते विसाव्या शतकाचे साक्षीदार आणि भागीदारही होते. पहिलं महायुद्ध, रशियन क्रांती, दुसरं महायुद्ध, भारतीय स्वातंत्र्य लढा, भारतीय स्वातंत्र्य दिन, भारताची भाषावार प्रांतरचना, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, महाराष्ट्र राज्य स्थापना, आणीबाणी, रशियातील ग्लासनोस्त व पेरिस्त्रोइका, जागतिकीकरण या सारख्या घटनांतून तर्कतीर्थांचा पिंड विकसित झाला. तो होत असताना पारंपारिक वैदिक पंडित, धर्म सुधारक, स्वातंत्र्य सेनानी, अस्पृश्यता उन्मूलक, आंतरजातीय विवाह समर्थक, सर्व जात-धर्मीयांना मंदिर प्रवेश, कोशकार, संपादक, प्रबोधक, राजकीय मुत्सद्दी, अशा अनेक भूमिका त्यांनी वठवल्या. समांतरपणे कोश नोंदी, कोश संपादन, भाषणे, मुलाखती, चरित्र व प्रबंध लेखन, पत्रव्यवहार, भारतीय राज्यघटनेचं संस्कृत भाषांतर असा मोठा साहित्य ऐवज त्यांनी निर्माण केला, पण तो साराच काही त्यांच्या आयुष्यात ग्रंथरूप होऊ शकला नाही. ते कार्य 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी वर्ष (२०२५-२६)' च्या निमित्ताने महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई यांनी 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाङ्मय' १८ खंडात प्रकाशित करून केले. त्या आधारे शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे संपन्न द्विदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न झाले. त्याचा संग्रह म्हणजे हा ग्रंथ होय. चर्चासत्रात संशोधकांकडून शोध निबंध वाचण्यात आले. तर्कतीर्थांच्या पश्चात महाराष्ट्र विचार-विश्वात त्यांच्या समग्र कार्य व विचारांची झालेली विविधांगी मीमांसा प्रथमच झाल्याने या ग्रंथाचे मोल असाधारण असे आहे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी : जीवन, विचार व कार्य

ISBN : 978-93-47370-04-5

संपादक : डॉ. प्रकाश पवार
: डॉ. सुनीलकुमार लवटे,
मोसिम पठाण

संपादक
डॉ. प्रकाश पवार
डॉ. सुनीलकुमार लवटे
मोसिम पठाण

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Estd : 1962
'A++' Accredited by NAAC (2021)
with CGPA 3.52

तर्कतीर्थ
लक्ष्मणशास्त्री
जोशी:
जीवन, विचार
व कार्य

संपादक

डॉ. प्रकाश पवार
डॉ. सुनीलकुमार लवटे
मोसिम पठाण

गांधी अभ्यास केंद्र

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी: जीवन, विचार व कार्य

- संपादक : डॉ. प्रकाश पवार, डॉ. सुनीलकुमार लवटे, मोसिम पठाण

© शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रथम आवृत्ती : जानेवारी, २०२६

प्रकाशक

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर

मुद्रक

अधीक्षक

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६००४

ISBN : 978-93-47370-04-5

मूल्य : रुपये १८०/-

“

“जे जुने जग, गळ्यातील लोढणे बनून, मनुष्याच्या प्रगतीस अडथळा करीत आहे, त्याचा विनाश करणारी शास्त्ररूपी विचारशस्त्रे निर्माण करण्याचा प्रयत्न अनेक पुरोगामी तत्त्वचिंतक व कर्तृत्वशाली लोक करीत आहेत. त्या शास्त्ररूपी शस्त्रांनी जुन्या जगाशी लढता लढता, जुन्या व वर्तमान समाजातील मानसिक व भौतिक दास्याचा ज्यात मागमूसही नाही, असे सगळ्या समाजघटकांना सारखेच स्वातंत्र्य प्राप्त करून देणारे, सर्व समाजघटकांच्या कर्तृत्वाच्या पूर्ण विकासास अवसर देणारे नवे जग घडवायचे आहे.”

- **तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी**

(‘हिंदुधर्माची समीक्षा’ प्रथम आवृत्ती प्रस्तावनेतून)

”

प्रा. (डॉ.) सुरेश गोसावी
एच.एच.डी., पीएच.डी.
प्रभारी कुलगुरु

Prof. (Dr.) Suresh Gosavi
M.Sc., Ph.D.
Ag. Vice Chancellor

Estd. 1962
"A" Accredited by NAAC

शिवाजी विद्यापीठ,
विद्यानगर, कोल्हापूर - ४१६ ००४.
SHIVAJI UNIVERSITY,
Vidyanager, Kolhapur - 416 004.

सूचना (कार्यालय): (०२३१) २६०९०६०
Tel. (Office) : (0231) 2609060
E-mail : vcoffice@unishivaji.ac.in
Web : www.unishivaji.ac.in

अभिप्राय

आधुनिक भारताचे शिल्पकार तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी जयंती वर्ष सुरू आहे. या निमित्त शिवाजी विद्यापीठाने त्यांच्या विचार आणि कार्यावर आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र घेतले. त्यामध्ये सहभागी विविध संशोधकांनी सादर केलेल्या शोधनिबंधांचो संपादित मांडणी समाविष्ट असणारा 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी: जीवन, विचार व कार्य' हा ग्रंथ सादर करित असताना आनंद होतो आहे.

या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये सादर झालेले शोधनिबंध पुस्तकरूपाने प्रकाशित केले जात आहेत. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी अनेक क्षेत्रांमध्ये कार्य केले आणि विचक्षण विचार मांडले. त्यांच्या या विचारकार्याविषयी या परिषदेत उत्तम मंथन झाले. तर्कतीर्थांचे आकलन वेविध्यपूर्ण होते त्यामुळे विविध विषयांच्या अनुषंगाने सादर झालेले शोधनिबंध एकत्रित करून त्यांचेच हे ग्रंथरूप साकार होत आहे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे विश्वकोश निर्मितीतील कार्य, साहित्य व सांस्कृतिक क्षेत्रातील कार्य, त्यांचे विविध विचारसरणीच्या संदर्भातील कार्य, महात्मा गांधी आणि तर्कतीर्थ यांचे संबंध, तर्कतीर्थांचा धर्मविचार, तर्कतीर्थांचे पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानविषयक आकलन, त्यांचे पौराणिक तत्त्वज्ञानविषयक विचार, त्यांचे लोकशाहीविषयक विचार अशा अनेक क्षेत्रांतील विचार आणि कार्यांबद्दल या पुस्तकामध्ये शोधनिबंध समाविष्ट करण्यात आले आहेत. त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय संबंध, आर्थिक धोरणे, नव तंत्रज्ञान व शिक्षण इत्यादि विविध विषयक संशोधन लेखही समाविष्ट आहेत. या पुस्तकात विविध विषयांवर तपशीलवार विचार मांडलेले आहेत. या संशोधकांनी लिहिलेले लेख डॉ. प्रकाश पवार, डॉ. सुनीलकुमार लवटे व श्री. मौसिम पठाण यांनी संपादित केले आहेत. या निमित्ताने त्यांच्यासह शिवाजी विद्यापीठाच्या गांधी अभ्यास केंद्राचेही मनापासून अभिनंदन.

24 MAR 2026

(सुरेश गोसावी)
प्रभारी कुलगुरु

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी: जीवन, विचार व कार्य /v

ऋणनिर्देश

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी जयंती वर्ष (२०२५-२६) चे औचित्य म्हणून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र व तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी प्रतिष्ठान, वाई यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी : कार्य आणि विचार' या विषयावर १६ व १७ जुलै, २०२५ रोजी द्विदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. त्या आयोजनासाठी माननीय डॉ. अशोक जोशी, (अमेरिका) आणि डॉ. अशोक खंडकर, (अमेरिका) यांनी सुमारे ६ लक्ष रुपयांची अर्थसाहाय्य दिले. त्याबद्दल विद्यापीठ व गांधी अभ्यास केंद्र त्यांचे शतशः आभारी आहे.

ज्येष्ठ विचारवंत प्राचार्य सुनीलकुमार लवटे यांनी सर्व अडीअडचणी सोडविल्या. तसेच मार्गदर्शन केले; त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

विद्यमान प्रभारी कुलगुरु प्रा. (डॉ.) सुरेश गोसावी सर यांनी या संदर्भातील मान्यता दिल्या. तसेच अभिप्राय दिला. त्यांचे मनापासून आभार. प्र. कुलगुरु डॉ. ज्योती जाधव यांनी सातत्याने कामाची चौकशी केली आणि मार्गदर्शन केले. त्यांचे मनापासून आभार.

प्रकाशक डॉ. व्ही. एन. शिंदे (कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर) यांनी तर्कतीर्थांच्या चर्चासत्राकडे आणि या पुस्तकाच्या प्रकाशन प्रक्रियेकडे उदार दृष्टीने पाहिले. ते या कामामध्ये सहभागी झाले. त्यांच्यामुळे या ग्रंथाला चांगला आकार आला. त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. याशिवाय डॉ. प्रतिभा पवार, डॉ. रवींद्र भणगे, डॉ. रणधीर शिंदे, डॉ. अवनीश पाटील, डॉ. नंदकुमार मोरे, डॉ. नेहा वाडेकर, डॉ. दत्तात्रय सावंत यांचे विशेष आभार. मोसिम पठाण, अवधुत गंगधर, मतीन शेख, वर्षा आसबे, सरस्वती वागदकर, आयेशा अत्तार, सोनाली जाधव, विजय ताटे, रवीराज दाभाडे व विभागाचे अन्य संशोधक विद्यार्थी यांचेदेखील मनापासून आभार. शोध निबंध सादरीकरण सत्राचे अध्यक्षपद डॉ. वैशाली पवार व डॉ. सुखदेव उंदरे यांनी भूषवले त्यांचेही आभार तसेच शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय प्रमुख व मुद्रक श्री. भूषण पाटील आणि त्यांच्या कार्यालयातील सर्व प्रशासक वर्गाचे आभार.

प्रा. डॉ. प्रकाश पवार
गांधी अभ्यास केंद्र

संयोजक मनोगत

तर्कतीर्थ : महान परिवर्तनाचे शिल्पकार

डॉ. प्रकाश पवार

भारतात आधुनिकतेच्या काळात महान परिवर्तन घडून आले. भारतीय स्वातंत्र्य लढा, भारतीय राज्यघटना, परंपरा आणि आधुनिकतेतील सुवर्ण मध्यमार्ग, राष्ट्र-राज्य उभारणी, राष्ट्रबांधणी इत्यादी महान परिवर्तनाच्या कथेची लक्ष वेधून घेणारी उदाहरणे आहेत. या घडामोडींना घडवण्यामध्ये अनेकांनी हातभार लावले. त्यामुळे महान परिवर्तन सामूहिक पद्धतीने घडून आले. या प्रक्रियेमध्ये महात्मा फुले, लोकहितवादी, न्यायमूर्ती रानडे, लोकमान्य टिळक, छत्रपती शाहू महाराज, महाराजा सयाजीराव गायकवाड, महर्षी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सुभाष चंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी सामूहिक पातळीवर गती दिली. या महान परिवर्तनाच्या चळवळीत येथील एक शिल्पकार तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे आहेत. त्यांच्या कार्याचा मुख्य उद्देश आधुनिक भारत घडवणे हा होता. त्यांच्या आधुनिक भारत संकल्पनेत 'आधुनिकता' मध्यवर्ती होती. त्यांनी आधुनिकतेला मध्यवर्ती ठेवून तिच्या अवतीभवती आपल्या विचारांची मांडणी केली. या त्यांच्या विचारांचे पुनर्जागरण करण्यासाठी या चर्चासत्राचे आयोजन केले आहे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी आधुनिकतेमध्ये राष्ट्रवाद, संस्कृती, धर्म, सभ्यता, साहित्य इत्यादी स्वरूपातील भारतीय आत्मा (स्परिट) सामील केला.

यामुळे पाश्चिमात्य आधुनिकतेपेक्षा वेगळ्या प्रकारची भारतीय आधुनिकता उदयाला आली. या भारतीय आधुनिकतेचे मुख्य स्रोत त्यांनी स्पष्ट केले. विशेषतः वैश्विक आधुनिकता आणि भारतीय सभ्यता यांचा सुवर्णसंगम त्यांनी घडवून आणला. ही नवीन विश्वदृष्टी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी विकसित करणाऱ्या साहित्य आणि संस्कृतीचा विकास घडवून आणला. या प्रकारच्या विश्वदृष्टीचा प्रवाह अखंडितपणे व शांतपणे चालू ठेवणाऱ्या संस्थांमध्ये त्यांनी कार्य केले. त्यांचे हे कार्य महाराष्ट्र या राज्यामध्ये सर्वात जास्त झाले. परंतु त्यांच्या कार्याची व्याप्ती अखिल भारतीय आणि विश्वदृष्टी देणारी आहे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी रूढीवादाविरोधात संघर्ष केला. रूढीवादाच्या रूळावरील समाजाला आधुनिकतेच्या रूळावर आणण्यासाठी त्यांनी लेखन, भाषण, चर्चा, परिसंवाद, परीक्षणे, शिक्षण असे वैचारिक देवाणघेवाणीचे कार्यक्रम आयोजित केले. त्यांच्यापुढे अनेक आव्हाने उभे राहिली. त्या आव्हानांच्या विरोधात त्यांनी अनेक सुप्त क्रांत्या (Silent Revolutions) केल्या. उदाहरणार्थ, वैदिक व अवैदिक साहित्याचा अर्थ लावण्याचा अधिकार त्यांनी स्वतःकडे घेतला. विशेषतः त्यांनी महात्मा फुलेंच्या विचारातील मानवी हक्कांची संकल्पना घटनात्मक चळवळीचा आधार होती हेही स्पष्ट केले. या सर्व प्रक्रियेमध्ये सुप्त क्रांतीची प्रेरणा दिसते. तसेच महात्मा गांधी यांना अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी धर्मशास्त्राचा अर्थ लावण्यासाठी सुप्त क्रांती घडविणारी मदत केली. भारतीय समाजाला सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रामध्ये प्रगतीच्या दिशेने घेऊन जाण्यासाठी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी अनमोल कार्य केले.

यावर्षी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी जयंती वर्ष सुरू आहे. या वर्षाची सुरुवात शिवाजी विद्यापीठाने एका व्याख्यानमालिकेने केली होती. त्या व्याख्यानमालेमध्ये सदानंद मोरे, राजा दीक्षित, अशोक चौसाळकर, जनार्दन वाघमारे, सुनीलकुमार लवटे यांची व्याख्याने झाली होती. यानंतर शिवाजी विद्यापीठाने तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या विचारातील आधुनिकतेचे पुनर्जागरण करण्यासाठी या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन केले आहे. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची वैचारिक जडणघडण शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील वाई (सातारा) येथे झाली. त्यामुळे शिवाजी विद्यापीठाने त्यांच्या विचार व कार्य कार्यावर आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित केले आहे. तसेच शिवाजी विद्यापीठाच्या स्थापनेच्या वेळी यशवंतराव चव्हाण यांनी एक महत्त्वाचा विचार मांडला होता.

तो विचार म्हणजे अवतीभवतीच्या ज्ञानाचे संकलन करावे. अवतीभवतीच्या ज्ञानाचे संकलन करून त्या ज्ञानाचे नवीन ज्ञानामध्ये रूपांतर करावे. नवीन ज्ञान समकालीन काळात वापरण्यासाठी उपयुक्त बनवावे. या गोष्टी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्यावरील चर्चासत्रामुळे घडून येतील, या उद्देशानेदेखील या चर्चासत्राचे आयोजन केले आहे.

विश्वविद्यालयाला एक विश्वदृष्टी असते. या गृहिताप्रमाणे शिवाजी विद्यापीठाला देखील स्वतःची एक विश्वदृष्टी आहे. विद्यापीठ विश्वदृष्टी विकसित करणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वांच्या दृष्टीचा शोध आणि वेध घेत असते. या संकल्पनेनुसार शिवाजी विद्यापीठदेखील तर्कतीर्थांच्या विश्वदृष्टीची चर्चा घडवून आणत आहे. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या विचारातील भारतीय आत्मा (स्पिरिट) भारतीय समाजाला आधुनिक युगाची विश्वदृष्टी देतो. तो रूढीवादाविरोधात संघर्ष करण्याची प्रेरणा देतो. भविष्यकाळाचे स्वप्न पाहण्याची दृष्टी देतो. राष्ट्रबांधणी आणि राज्य बांधणीचा विचार प्रवाही ठेवतो. समकालीन काळात विद्याक्षेत्रात ज्ञानाचे संकलन, ज्ञानाची डागडूजी, ज्ञानाची नवनिर्मिती करण्याची प्रेरणा देतो. या अर्थाने तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे जीवन चरित्र अज्ञानविरोधातील ज्ञानाची चळवळ आहे. ज्ञान चळवळीचे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी प्रेरणास्रोत आहेत. तसेच त्यांचे जीवन ज्ञान चळवळीसाठी वाहिलेले आहे. ही विश्वदृष्टी आहे. त्या विश्वदृष्टीला सोबत घेऊन जाण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठाचा, गांधी अभ्यास केंद्राचा हा एक प्रयत्न आहे.

संपादकीय प्रस्तावना

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी : कार्य व विचारांचे सिंहावलोकन व मूल्यमापन

डॉ. सुनीलकुमार लवटे/डॉ. प्रकाश पवार

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा जन्म २७ जानेवारी, १९०१ चा. ते लक्षात घेता २७ जानेवारी, २०२५ ते २६ जानेवारी, २०२६ काळ हा त्यांचे शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी जयंती वर्ष ठरते. कोणत्याही महनीय व्यक्तीच्या जीवन, विचार आणि कार्यांचे पुनर्जागरण, पुनरुज्जीवन व पुनर्वाचन करण्याचा हा प्रसंगोचित काळ. याची नोंद घेत आगामी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी जयंती वर्षाचे औचित्य म्हणून महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई यांनी सप्टेंबर, २०२४ मध्ये (उपरोक्त वर्षाच्या पूर्वसंध्येस) 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाङ्मय' प्रकल्पान्तर्गत १८ खंड प्रकाशित केले. त्यामुळे तर्कतीर्थकृत मराठी विश्वकोश नोंदी, भाषणे, लेख, मुलाखती, प्रस्तावना, पुस्तक परीक्षणे, संस्कृत-मराठी प्रबंध व चरित्रे, पत्रसंग्रह, संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ सूची, भारतीय राज्यघटनेचे संस्कृत भाषांतर, तर्कतीर्थावर वेळोवेळी प्रकाशित स्मृतिगौरव लेख, तर्कतीर्थ साहित्य समीक्षा लेख अशी सुमारे अकरा हजार पृष्ठांची साहित्य सामग्री वाचक, अभ्यासक, संशोधकांपुढे अध्ययनार्थ उपलब्ध झाली.

संधीचे सोने करण्याच्या उद्देशाने शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरचे महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र आणि तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी प्रतिष्ठान, वाई यांच्या

संयुक्त विद्यमाने १६ व १७ जुलै, २०२५ रोजी द्विदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते. 'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी : कार्य व विचार' या विषयावर केंद्रित प्रस्तुत चर्चासत्रासाठी तर्कतीर्थांचे पुतणे प्रख्यात उद्योजक, तंत्रज्ञ व समाजसेवक डॉ. अशोक जोशी, अमेरिका आणि तर्कतीर्थांचे नातू प्रख्यात विज्ञान-तंत्रज्ञान तज्ज्ञ डॉ. अशोक खंडकर यांनी प्रत्येकी तीन लक्ष रुपये असे एकूण सुमारे सहा लक्ष रुपयांचे भरीव अर्थसाहाय्य उदारहस्ते देऊ केले. हे चर्चासत्र आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे होऊ शकले, ते या उभयतांच्या उपस्थितीमुळेही! शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू प्रा. (डॉ.) दिगंबर शिर्के, महात्मा गांधी अभ्यास केंद्राचे समन्वयक संचालक मा. (डॉ.) प्रकाश पवार आणि तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी प्रतिष्ठान, वाईचे अध्यक्ष प्रा. (डॉ.) पंडित टापरे यांचे या कामी मोलाचे सहकार्य लाभले. आम्ही उपरोक्त सर्वांचे शतशः ऋणी आहोत.

प्रस्तुत चर्चासत्रात, ज्येष्ठ विचारवंत श्री. किशोर बेडकिहाळ यांनी बीजभाषण देऊन चर्चासत्र विषयाची व्याप्ती व महत्त्व अधोरेखित केले. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाङ्मय प्रकल्पाचे संपादक प्राचार्य (डॉ.) सुनीलकुमार लवटे यांचा या महत्कार्याबद्दल शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरतर्फे मानपत्र प्रदान करून सत्कार करण्यात आला. तसेच चर्चासत्राच्या प्रारंभिक सत्रामध्ये प्राचार्य (डॉ.) नागोराव कुंभार व शिवाजी विद्यापीठ मराठी अधिविभाग प्रमुख प्रख्यात भाषातज्ज्ञ प्रा. (डॉ.) नंदकुमार मोरे यांनी तर्कतीर्थ समग्र वाङ्मय संपादक प्राचार्य (डॉ.) सुनीलकुमार लवटे यांची प्रकल्प केंद्रित प्रगट मुलाखत घेण्यात आली. प्रस्तुत चर्चासत्रात तर्कतीर्थ विविध कार्य व विचारांच्या विविध पैलूंचे मर्मज्ञ अभ्यासक सर्वश्री साप्ताहिक 'विवेक'चे संपादक दिलीप करंबेळकर, प्रा. (डॉ.) राजा दीक्षित, प्रा. (डॉ.) श्रीराम पवार, प्रा. (डॉ.) रणधीर शिंदे, सरफराज अहमद, प्राचार्य कौतिकराव ठाले-पाटील, साप्ताहिक साधनाचे संपादक विनोद शिरसाठ, प्राचार्य (डॉ.) विश्वास पाटील, डॉ. व्ही. एन. शिंदे (कुलसचिव), 'समाज प्रबोधन पत्रिका'चे संपादक प्रा. (डॉ.) अशोक चौसाळकर, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाईच्या अध्यक्ष व प्रख्यात संस्कृत विदुषी डॉ. सरोजा भाटे, प्रा. (डॉ.) श्रीनिवास हेमाडे, अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन महामंडळाचे अध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी, प्रा. (डॉ.) अशोक राणा, १८व्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनाध्यक्ष प्रा. (डॉ.) तारा भवाळकर, तर्कतीर्थ चित्रपटाचे दिग्दर्शक डॉ. जब्बार पटेल, प्र-कुलगुरू प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील, संत साहित्य अभ्यासक व महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि

संस्कृती मंडळ, मुंबईचे विद्यमान अध्यक्ष प्रा. (डॉ.) सदानंद मोरे प्रभृती मान्यवरांनी उद्घाटक, प्रमुख पाहुणे, चर्चक, समारोप समारंभ पाहुणे, सत्राध्यक्ष इ. विविध भूमिकांमधून जे विचार व्यक्त केले, शोधनिबंध प्रस्तुत केले त्या सर्व विचारांचा संग्रह म्हणजे 'आधुनिक भारताचे शिल्पकार : तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी' हा ग्रंथ होय. त्याचे संपादन या चर्चासत्राचे संयोजक व समन्वयक प्राचार्य डॉ. सुनीलकुमार लवटे व डॉ. प्रकाश पवार यांनी केले आहे. हा ग्रंथ शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरने प्रकाशित केला. त्याबद्दल वर्तमान प्रभारी कुलगुरू प्रा. डॉ. सुरेश गोसावी यांचे आम्ही ऋणी आहोत. या कामी सहकार्य लाभलेल्या डॉ. व्ही. एन. शिंदे, कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर व अधीक्षक, शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय यांचे आभार. चर्चासत्र यशस्वी करण्यासाठी हातभार लावणाऱ्या सर्व अधिष्ठाता, प्राध्यापक, अधिविभाग प्रमुख, संशोधक विद्यार्थी, कार्यालयीन कर्मचारी बंधुभिगिनींचे, प्रदर्शन सहाय्यक कलाकार, चित्रकारांचे आभार!

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी आपल्या जीवनकाळात आप्त-स्वकीयांना जीवनाचा मूलमंत्र दिला होता. तो एका अर्थाने भगवान बुद्धांचाच विचार होता. या संदर्भाने तर्कतीर्थ विचारमहर्षीच होते. तर्कतीर्थ म्हणाले होते की, 'मानवी मनात अमर विचारांचाच संचार व्हायला हवा, असे विचार मनात आले पाहिजेत की ज्यातून उच्च-नीच भाव, आप-पर भेद होणार नाही. भेद व विषमतेच्या विचारांनी मानवास स्पर्श करू नये.' या डॉ. अशोक जोशी यांच्या उदारमतवादी विचार अभिव्यक्तीने चर्चासत्राचा शुभारंभ झाला. उद्घाटक म्हणून डॉ. अशोक जोशी यांचे हे विचार तर्कतीर्थांच्या विचार स्मृतीस उजाळा देणारे सिद्ध झाले.

या उद्घाटन सत्राचे प्रमुख पाहुणे डॉ. अशोक खंडकर तसे तर्कतीर्थांचे नातू म्हणजे तर्कतीर्थ सुकन्या प्रा. (डॉ.) अरुंधती खंडकर यांचे सुपुत्र. डॉ. अरुंधती खंडकर यांनी इंग्रजीत तर्कतीर्थांचा मराठी प्रबंध 'जडवाद अर्थात अनिश्चरवाद'चे इंग्रजी भाषांतर केले आहे. 'Spiritual Materialism : An Essay, A Case for Astheism' या नावाने सन २००४ मध्ये प्रकाशित झाले. लोकवाङ्मय गृह, मुंबई यांनी ते प्रकाशित केले आहे. डॉ. अरुंधती खंडकर व डॉ. अशोक खंडकर यांनी तर्कतीर्थांचे काही लेख व भाषणांचे इंग्रजी भाषांतर 'Swimmig Up-stream' शीर्षकान्तर्गत केले असून ते ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्लीने प्रकाशित केले आहे. यातून तर्कतीर्थांचे चरित्र व विचारांवर प्रकाश पडतो. त्यांनी आपल्या भाषणातून तर्कतीर्थांचे भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग व योगदान

अधोरेखित करत स्पष्ट केले की, 'त्यांनी लोकशाहीवादी भारत घडविण्यात शिक्षण हा परिणामकारक घटक आहे. तर्कतीर्थांनी त्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. भाषा ही मुठभरांची मक्तेदारी न राहता सर्वसुलभ व सुबोध राहावी, ती ज्ञानभाषा व्हावी म्हणून तर्कतीर्थांनी घेतलेले कष्ट ऐतिहासिक आहेत.'

उद्घाटन सत्राचे अध्यक्ष कुलगुरू डॉ. दिगंबर शिकें होते. त्यांनी खुल्या दिलाने चर्चासत्र आयोजन, संदर्भ साहित्य, चित्र प्रदर्शन, कार्यक्रम नियोजन, मान्यवर चर्चक अशा अनेक अंगांनी या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र संयोजनाची स्तुती करत म्हटलं की, 'आमच्या सर्वच अधिविभागांना यातून बरंच ज्ञान घेण्यासारखं आहे. विद्यापीठात नेहमीच चर्चासत्रे होत राहतात. पूर्ण चर्चासत्र ऐकण्याचा मोह मला होतो, पण कार्यबाहुल्य व पूर्वनियोजन यामुळे ते अशक्य आहे.'

या 'तर्कतीर्थ आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रा'चं मुख्य आकर्षण होतं, ते ज्येष्ठ विचारवंत किशोर बेडकिहाळ यांचं बीजभाषण! एकतर ते सातारचे. तर्कतीर्थांना त्यांनी दीर्घकाळ ऐकलं, पाहिलेलं होतं, शिवाय अनेक पुरोगामी व्यासपीठांवर त्यांनी तर्कतीर्थांबरोबर विचार व्यक्त केलेले होते. अनेक उपक्रम मिळून केलेले. त्यांचा तर्कतीर्थ व्यासंगही मोठा. त्यांनी आपल्या बीजभाषणात स्पष्ट केलं आहे की, एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात नि भारतात ज्या धर्म नि समाज सुधारणांचे वारे वाहू लागले होते, त्या पार्श्वभूमीवर तर्कतीर्थांची वैचारिक घडण झाली. टिळक, गोखले, रानडे, आगरकर एकीकडे नि दुसरीकडे आर्य समाज, प्रार्थना समाज, ब्राह्मो समाज, सत्यशोधक समाजाने घडवून आणलेलं कृतिशील परिवर्तन. टिळकोत्तर युगात महात्मा गांधी, स्वामी केवलानंद सरस्वती, मानवेंद्रनाथ रॉय ही त्रयी त्यांची प्रेरणास्थाने होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात तर्कतीर्थांनी ज्ञानसाधनेचा वसा घेतला नि ते प्रबोधन करत संचारी राहिले. कार्य म्हणाल तर धर्म व समाज सुधारणा, स्वातंत्र्य चळवळ, अस्पृश्यता निर्मूलन, आंतरजातीय विवाह, हरिजनांसह सर्व धर्मीयांना मंदिर प्रवेश, द्वैभाषिक महाराष्ट्राचे काँग्रेस प्रणीत जागरण अशा अनेक कार्यातून तर्कतीर्थांचा वैचारिक पिंड पोसला गेला होता.

या बीजभाषणातील प्रतिपादनाचा मोठा भाग राष्ट्रवाद संकल्पना विवेचन व विश्लेषणास समर्पित आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार, राष्ट्रवादाची चळवळ धर्म नि समाजसुधारणा विचारांबरोबर सुरू झाली. स्वातंत्र्य चळवळीने राष्ट्रवादाचा विचार केंद्रस्थानी आणला. या काळात हा विचार सशस्त्र क्रांती आणि अहिंसक सत्याग्रह अशा दोन मार्गांनी विकसित झाला तरी अंतिम सरशी सनदशीर मार्गाची झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही मार्गाने राष्ट्रवाद इथे रुजवण्याचा प्रयत्न झाला. तो फारसा यशस्वी झाला नाही. तर्कतीर्थ अशावेळी सत्तापक्ष व विरोधी पक्षाच्या अपयश व हतबलतेसंदर्भात लोकप्रतिकाराचं समर्थन करतात. किशोर बेडकीहाळांनी या तर्कतीर्थ विचारांना असहमती दाखवणं ही त्यांना वाहिलेली खरी आदरांजली ठरेल असं व्यक्त केलेलं मत ही असहमती घेऊन जन्मतं. कारण लोकशाहीत 'लोक' (People) जर सर्वोपरी असतील व मतभिन्नतेची अभिव्यक्ती हा लोकाधिकार संसदेने, संविधानाने दिला असेल तर त्याचे काय असा प्रश्न उपस्थित होतो. आणीबाणीत 'जनता आ रही है, सिंहासन खाली करो' म्हणत झालेलं समग्र क्रांती आंदोलनाचं काय? हा प्रश्न उरतोच.

चर्चासत्रे, परिसंवाद, परिषदा या 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' या विचारांवर उभ्या असतात. त्यातूनच विरोधविकासवाद जन्म घेतो, हे लक्षात घेतले तर या चर्चासत्रात जी विविध सत्रे संपन्न झाली, त्यांनी तर्कतीर्थ कार्य आणि विचारांच्या अनेक कक्षा, अंगे, प्रश्न खुले केले असेच म्हणावे लागेल. अशा उद्घाटनोत्तर प्रथम सत्रात प्राचार्य (डॉ.) सुनीलकुमार लवटे यांची प्राचार्य (डॉ.) नागोराव कुंभार व प्रा. (डॉ.) नंदकुमार मोरे यांनी तर्कतीर्थ समग्र वाङ्मय संपादक म्हणून घेतलेली मुलाखत जिज्ञासावर्धक ठरली. ती सविस्तरपणे या ग्रंथात समाविष्ट करण्यात आल्याने अभिरुची असलेल्यांनी तिचे अवगाहन करणे उचित ठरेल.

पहिल्या दिवशीच्या भोजनोत्तर अवकाशातील पहिल्या सत्रात तर्कतीर्थ संपादित 'मराठी विश्वकोशातील तर्कतीर्थांच्या नोंदींची मीमांसा' करण्यात आली. या सत्रात चर्चेसाठी मराठी विश्वकोशाचे दोन पूर्वाध्यक्ष मिळणे हा जुळून आलेला, परंतु वैचारिक योगदानाचा विचार करता महत्त्वाचा योग होता. श्री. दिलीप करंबेळकर यांनी भारतीय विचारधारेच्या नोंदींवर तर प्रा. (डॉ.) राजा दीक्षित यांनी पाश्चात्य विचारधारेच्या नोंदींवर आपला अभिप्राय व्यक्त केला. या चर्चासत्राचे अध्यक्ष सकाळ वृत्तपत्र समूहाचे पूर्वसंपादक प्रा. (डॉ.) श्रीराम पवार यांनी या दोन्ही प्रकारच्या नोंद चर्चेचा आढावा घेत समग्र मराठी विश्वकोशावर जे अनपेक्षित प्रभावी विवेचन केले, त्यामुळे या सत्राचा दर्जा अधिक उंचावला गेला. विशेषतः तर्कतीर्थांची समावेशन वृत्ती (Inclusiveness) त्यांनी अधोरेखित केली, ती पूर्व वक्त्यांना जोडणारी सिद्ध झाली.

यानंतरच्या सत्रात प्रा. (डॉ.) रणधीर शिंदे यांनी 'तर्कतीर्थांचे सांस्कृतिक लेखन व दृष्टिकोन' विषयावर विचार मांडले. ते म्हणाले की, तर्कतीर्थांच्या

वैचारिक, राजकीय, सामाजिक, संस्थात्मक कार्य आणि विचारांवर जितकं बोललं जातं, तितकं त्यांच्या वाङ्मयीन विचारांवर बोललं जात नाही. तर्कतीर्थांची वाङ्मयीन समीक्षेकडे पाहण्याची दृष्टी व्यापक होती. साहित्यक्षेत्राबरोबर काव्यशास्त्राचा त्यांचा व्यासंग 'आधुनिक मराठी साहित्याची समीक्षा आणि रससिद्धांत' ग्रंथातून स्पष्ट होतो, तसाच तो 'साहित्याचे तर्कशास्त्र' मधील साहित्यिक भाषणांमधून. या निमित्ताने त्यांच्या वाङ्मयीन विचारांच्या चर्चेचा प्रारंभ झाला. भविष्यात तो अनेक अंगांनी संशोधन, समीक्षांमधून पुढे येईल. सरफराज अहमद यांनी या सत्रात 'तर्कतीर्थकृत भाषा, संस्कृती, साहित्य विचार' या विषयावर आपली भूमिका मांडली. त्यांच्या मते तर्कतीर्थांनी वेदकाळापासून शिवकाळापर्यंतच्या इतिहास लेखनात भारतीय पुनर्जागरणाची जाणीव जपली आहे. टोकाचे विचार त्यांनी टाळले आहेत. कर्मठ अस्मिता, बहुसंख्यकांचे वर्चस्व नाकारून समृद्ध, समन्वयी भारताचे स्वप्न ज्यांनी दाखवले अशांत तर्कतीर्थांचा अंतर्भाव करावा लागतो. 'तर्कतीर्थांचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन' स्पष्ट करत प्राचार्य कौतिकराव ठाले-पाटील यांनी तर्कतीर्थांची घडण स्वावलंबी होती हे लक्षात आणून दिले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास 'वेदांतशास्त्री' ते 'पुरोगामी प्रबोधक' असा दिसून येतो. त्यांनी स्वतःस निरंतर चिंतन, मननातून घडवले. त्यांच्या व्यासंगाचा आवाका मोठा होता. महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या माध्यमातून तर्कतीर्थांनी महाराष्ट्राची सांस्कृतिक घडण केली.

दुसऱ्या दिवशीच्या पहिल्या सत्रात तर्कतीर्थांची घडण ज्या विविध विचारधारांमधून झाली, त्यांचा मागोवा घेत तर्कतीर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न झाला. साधना साप्ताहिकाचे संपादक श्री. विनोद शिरसाठ यांनी आपल्या विवेचनात कम्युनिस्ट, समाजवादी, आंबेडकरवादी, क्रांतिकारी आणि रॉयवादी अशा विविध विचारधारांचा आढावा घेत तर्कतीर्थांवर त्यांचा प्रभाव व परिणाम कसा झाला, ते सप्रमाण विवेचन केले. तर्कतीर्थ ज्या प्रवाहात गेले तिथे समर्पित वृत्तीने कार्य केले. स्पर्धा, ईर्ष्यांना छेद देत ते अग्रेसर होत राहिले. वेद ते विश्वकोश असा ज्ञानाचा निरंतर विस्तारत जाणारा पैस त्यांच्या घडणीत कार्यात प्रतिबिंबित आहे. अपयशाने ते कधीच खचले नाहीत, हे शिरसाठ यांनी उपस्थितांच्या लक्षात आणून दिलं. प्राचार्य (डॉ.) विश्वास पाटील यांनी तर्कतीर्थ व महात्मा गांधींमधील अनुबंध आपल्या मांडणीतून अधोरेखित केले. अस्पृश्यता निर्मूलन, आंतरजातीय विवाह, मंदिर प्रवेश या महत्त्वपूर्ण चळवळीत महात्मा गांधींना धार्मिक शास्त्राधार

हवा होता. तो आपल्या व्यासंगाने तर्कतीर्थांनी स्वीकारला आणि त्यानुसार कृती, उपक्रम, चळवळी केल्या. सनातनी गांधींचा वैचारिक उदारमतवादी व पुरोगामी विचार विकास होण्यात तर्कतीर्थ अनुबंध, योगदान कारणी लागल्याचे डॉ. पाटील यांनी स्पष्ट केले. 'तर्कतीर्थांवर महात्मा गांधींच्या राष्ट्रीय चळवळ, नैतिकता, सामाजिकता यांचा प्रभाव होता हे स्पष्ट केले. या सत्रात शिवाजी विद्यापीठाचे कुलसचिव व विज्ञान अभ्यासक डॉ. व्ही. एन. शिंदे यांनी 'शास्त्राला विज्ञानाकडे नेणारे तर्कतीर्थ' लक्षात आणून दिले. त्यांच्या म्हणण्यानुसार तर्कतीर्थ धर्मशास्त्राचे अभ्यासक होते. शास्त्रज्ञ, गणिती होणे आवडेल अशी कबुली देणाऱ्या तर्कतीर्थांनी संभाव्य शास्त्रांना निश्चित परिमाणांच्या विज्ञानाकडे अग्रेसर केले. जुन्या मतांना नवी दिशा व अर्थ प्रदान केला हे सोदाहरण दाखवून दिले. कर्मकांड, धर्मकांडाच्या जागी ज्ञानकांडाचे बीजारोपण करणारे तर्कतीर्थ होते. त्यांची विचार प्रक्रिया, निरीक्षण, व निर्णय प्रक्रिया अशी वैज्ञानिक होती.

दुसऱ्या दिवशीचे दुसरे सत्र 'तर्कतीर्थांचे तत्त्वचिंतन' या विषयास समर्पित होते. यात ज्येष्ठ विचारवंत प्रा. (डॉ.) अशोक चौसाळकर यांनी 'तर्कतीर्थांचा धर्मविचार' स्पष्ट केला. ते म्हणाले की, हिंदू धर्मात सकाम नि निष्काम धर्मसाधना वर्णिली आहे. यात निष्काम धर्म साधना श्रेष्ठ मानली जाते. धर्म जर समाज व व्यक्तीच्या अभ्युदयासाठी असेल तर आजच्या विज्ञान व विवेकाने धर्माचा अवकाश आक्रसला आहे. धर्म जर मानवी जीवनाला अर्थसत्ता प्राप्त करून देणारा व्हायचा असेल तर त्याच्यापुढे उन्नत दृष्टी असली पाहिजे. तर्कतीर्थांचा प्रयत्न त्या दृष्टीविकासाचा होता. डॉ. श्रीनिवास हेमाडे यांनी प्रस्तुत सत्रात 'तर्कतीर्थकृत पाश्चात्य तत्त्वज्ञानविषयक आकलन व उपयोजन' या विषयावर प्रकाश टाकला. ते म्हणाले की, भारतीय प्रबोधनाचे प्रतीक म्हणून आपण तर्कतीर्थ यांच्याकडे पाहतो, त्यात ते 'सार्वजनिक विवेकवेत्ते' म्हणून पुढे येतात. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या मांडणीचे आव्हान वर्तमान पिढीपुढे आहे. ही मांडणी व्यामिश्र आहे, पण ती केली पाहिजे. संस्कृत विदुषी व प्राज्ञपाठशाळा मंडळाच्या विद्यमान अध्यक्ष डॉ. सरोजा भाटे यांनी आपल्या विवेचनात 'तर्कतीर्थांचे पौर्वात्य चिंतन' उलगडून दाखवले. तर्कतीर्थांनी 'धर्मकोश' संपादनाचे कार्य करून हिंदू धर्माची कालबद्ध मांडणी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे सांगून त्यांनी लक्षात आणून दिले की, तर्कतीर्थ धर्मग्रंथांकडे परंपरेचा दस्तावेज म्हणून पाहात. त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन, आंतरजातीय विवाह, धर्मसम्मत धारणांना उदार दृष्टी देत आधुनिक व कालोचित

समर्थनाने अंगिकारले. वर्तमान समाजात ज्या सुधारणांचे वारे आज आपण अनुभवत आहोत, त्याचे स्फुरिलिंग पेटविण्याचे कार्य तर्कतीर्थांनी केले हे आपणास विसरता येणार नाही, ते भान समाजाने कायम जपले पाहिजे असे आग्रही प्रतिपादन त्यांनी केले.

तर्कतीर्थांना लिहिण्यापेक्षा बोलण्याचा सोस अधिक होता. त्यांची ग्रंथसंपदा म्हणून जे ग्रंथ आपल्यापुढे येतात, ते अधिकांश त्यांचे भाषणसंग्रहच होत. 'हिंदुधर्माची समीक्षा', 'वैदिक संस्कृतीचा विकास', 'सर्वधर्मसमीक्षा', 'ज्योतिनिबंध', 'आधुनिक मराठी साहित्याची समीक्षा आणि रससिद्धांत', 'शिखांचा पंथ व इतिहास', 'आद्य शंकराचार्य : जीवन आणि विचार', 'साहित्याचे तर्कशास्त्र' हे सर्व ग्रंथ भाषणसंग्रहच आहेत. हे लक्षात घेऊन शिवाय त्यांनी वेळोवेळी दिलेली शेकडो भाषणे यांचा विचार करता त्यांच्या वक्तृत्वावर या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात विचार होणे आवश्यक नाही तर अनिवार्यतः स्वाभाविक होते. दुसऱ्या दिवसाच्या तिसऱ्या सत्रात या अंगाचा विचार करत 'तर्कतीर्थांचे साहित्य व भाषणे' विषयावर केंद्रिभूत चर्चा झाली. प्रा. मिलिंद जोशी यांनी आपल्या विवेचनातून 'व्याख्यानव्रती तर्कतीर्थ' उभे करत सांगितले की, वक्ता म्हणून तर्कतीर्थांनी आंतरराष्ट्रीय प्राच्य परिषदांपासून विविध छोट्या संमेलनांमध्ये आपली हजेरी लावली. त्यांच्या भाषणांचे विषय विविधांगी होते. विविध लिखित परिसंवादांमधून तर्कतीर्थांनी आपली मते व्यक्त केली. त्यांची भाषणे विचारगर्भ असत. मराठी वैचारिक साहित्य समृद्ध करण्यात तर्कतीर्थांचा सिंहाचा वाटा होता, हे प्रा. जोशींनी उपस्थितांच्या नजरेस आणले. प्रा. अशोक राणा यांनी तर्कतीर्थांनी आपल्या अनेक भाषणांमधून जी धर्मचिकित्सा केली त्याची मीमांसा केली. त्यानुसार त्यांनी तर्कतीर्थांचे भाषण विषय, आशय, शैली अशी अंगे विशद करत तर्कतीर्थ वक्तृत्वाची गुणवैशिष्ट्ये रेखांकित केली. तर्क, विचार, सौंदर्य यांचा मिलाफ त्यांच्या भाषणात होता हे दाखवून दिले. पौराणिक धर्माची वैदिक व हिंदू अशी दोन रूपे होती, हे त्यांनी विवेचनात स्पष्ट केले. प्रा. (डॉ.) तारा भवाळकर यांनी आपल्या भाषणात तर्कतीर्थांचा सहवास व मार्गदर्शन लाभल्याने, शिवाय मराठी विश्वकोशात लोक साहित्य संपादन, लेखनाची संधी दिल्याने आपली लोकसाहित्य विषयक जाण रुंदावल्याचे नमूद करून ऋण व्यक्त करत सांगितले की, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व निरंतर विकसनशील होते. या सर्व सत्रातून तर्कतीर्थ हे विसाव्या शतकाचे प्रबोधक म्हणून चित्रित झाले. त्यांचे वक्तृत्व विविधांगी विषय व आशयांनी समृद्ध राहिल्याने त्यांनी

आपला श्रोतृवर्ग तयार केला होता. त्या वर्गास त्यांनी नवी व आधुनिक दृष्टी दिल्याचे चर्चकांनी सत्रात नमूद केले.

समारोप सत्राचे प्रमुख पाहुणे संत साहित्य अभ्यासक व महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे विद्यमान अध्यक्ष प्रा. डॉ. सदानंद मोरे होते. धर्म परिवर्तनशील असल्याचे सांगणारे तर्कतीर्थ हे आधुनिक दृष्टीचे धर्मपंडित होते. एका कर्मठ धर्मपंडिताचे रॉयवादी होणे, त्यांच्या गुरूंच्या आधुनिक दृष्टीची ती परिणती होती. तर्कतीर्थांनी राजकीय संधी सोडून ज्ञानसाधना अंगिकारली. एकच गोष्ट भिन्न संदर्भात भिन्न अंगांनी विशद करण्याचं तर्कतीर्थांचं कौशल्य ही त्यांच्या व्यासंगाची प्रचिती देणारी होती. हे सांगत डॉ. मोरे म्हणाले की, जे नवीन आहे, योग्य आहे, ते समाजास सांगण्याचं धाडस हा तर्कतीर्थांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व्यवच्छेदक भाग होता. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी काळाच्या उदरात गडप झालेले असले तरी चरित्रपटाच्या रूपात त्यांना जिवंत ठेवण्याचं कार्य करणारे त्या चित्रपटाचे दिग्दर्शक डॉ. जब्बार पटेल यांनी या चरित्रपट निर्मितीची कथा सांगत तर्कतीर्थ श्रोत्यांपुढे जिवंत केले. ते म्हणाले की, नव्वदीत तर्कतीर्थ तरुण होते, उत्साही होते. भाषा उच्चार स्पष्ट व स्मरणशक्ती तल्लख होती. ते काळाच्या पुढे होते. हे महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अनुबंधातून स्पष्ट होते. तीच गोष्ट मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या संदर्भात. तर्क, चिकित्सा, मीमांसा हा त्यांचा स्थायीभाव होता. या विद्वानात एक अभिनेता दडलेला मी अनुभवला. त्यांच्यात प्रसंगपरत्वे विनोद बुद्धीही होती. कालसंगत जगणं, वागणं, विचार करणं यांचं मोठं वरदान तर्कतीर्थांना लाभलं होतं, हे डॉ. जब्बार पटेलानी आपल्या साभिनय वक्तृत्वातून जिवंत उभं केलं. या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राच्या समारोप समारंभाचे अध्यक्ष प्र-कुलगुरू (डॉ.) पी. एस. पाटील यांनी प्रस्तुत चर्चासत्राच्या कुशल व यशस्वी आयोजनाबद्दल समाधान व्यक्त केले. ते म्हणाले की, या द्विदिवसीय चर्चासत्रातून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या जीवन, कार्य, विचारास उजाळा देऊन त्यांच्या जीवन, साहित्य, चिंतनाच्या पुनर्वाचन, संशोधनास एक नवी दिशा व दृष्टी मिळेल असा आशावाद त्यांनी आपल्या भाषणात व्यक्त केला. हे चर्चासत्र यशस्वी केलेल्या सर्वांचे ऋण व्यक्त केले, अशी आदर्श चर्चासत्रे होत राहतील तरच नवीन ज्ञाननिर्मिती होईल असा आशावाद व्यक्त केला.

‘तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी : कार्य आणि विचार’ या विषयावरील प्रस्तुत द्विदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राने तर्कतीर्थांच्या शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी जयंती

वर्ष (२०२५-२६) चे औचित्य साधून हे जे चर्चासत्र योजले होते, त्यामुळे तर्कतीर्थांच्या निधनानंतरच्या गेल्या तीन दशकांच्या दीर्घकाळानंतर प्रथमच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्यांच्या जीवन, कार्य, विचारांचे पुनर्जागरण झाले. या चर्चासत्रात विविध क्षेत्रातील ज्येष्ठ व अनुभवी साधन व्यक्ती चर्चक म्हणून उपस्थित राहिल्याने तर्कतीर्थांचे विविध पैलूंच्या माध्यमातून पुनर्मूल्यांकनास गती आली. हे चर्चासत्र तर्कतीर्थ समग्र वाङ्मय उजेडात आल्यावर प्रथमतः झाल्याने अनेक नव्या संदर्भात ही चर्चा होऊन त्यांच्या योगदानाची नवी अंगे समाजापुढे आली. 'तर्कतीर्थ आणि मराठी विश्वकोश' या पारंपरिक ओळखी पलीकडे तर्कतीर्थांचे अनेक नवे पैलू प्रथमतः समाज व ज्ञानवर्गापुढे प्रकाशात आले. तर्कतीर्थांच्या हिंदू धर्म सुधारणांचे विविध प्रयत्न, धर्मकोश संपादन, धर्म निर्णय मंडळ कार्य, स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान, महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली विकसित अस्पृश्यता निर्मूलन चळवळ व आंतरजातीय विवाह, सर्वजात-धर्मीयांना मंदिर प्रवेश, पत्रकारिता, संपादन, प्रबोधन, भाषांतर, संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ विवरण सूची, भारतीय राज्यघटनेचे संस्कृत भाषांतर, प्रबंध व चरित्र लेखन, पत्रव्यवहार अशा पैलूंचे चर्चा होण्याचा पहिला प्रयत्न या चर्चासत्राच्या माध्यमातून झाल्याने, हे चर्चासत्र बहुआयामी विचारांचे म्हणून व्यवच्छेदक व ऐतिहासिक ठरले.

या चर्चासत्रात संशोधकांनी विविध विषयांवर सादर केलेल्या शोधनिबंधाचा संग्रह म्हणजे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी: जीवन, विचार व कार्य हे पुस्तक आहे. ते शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर तर्फे शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी वर्षातच प्रकाशित होत असल्याचा आनंद आहे. या कामी सर्व स्तरावर सहाय्य करणाऱ्या सर्वांचे कृतज्ञ स्मरण नि हार्दिक आभार!

अनुक्रमणिका

विभाग १

- १) बहुआयामी व्यक्तिमत्व : तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
- प्रा. डॉ. सचिन श्रीरंग चव्हाण/३
- २) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे लोकशाहीवरील विचार:
एक समीक्षात्मक विश्लेषण
- प्रा. डॉ. प्रमोद जी. शिंदे/८
- ३) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे महिलांबाबतचे विचार
- डॉ. वैशाली प्रकाश पवार/१४
- ४) महिला सक्षमीकरणात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
यांचे योगदान
- लक्ष्मी धनपाल कोळी/१९
- ५) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या लोकतांत्रिक
विचारांची प्रस्तुतता
- डॉ. सुखदेव सदाशिव उंदरे/२६
- ६) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची धर्मचिकित्सा
- डॉ. महेश नारायण गायकवाड /३४
- ७) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या धर्मनिरपेक्षतेविषयी
विचारांचा चिकित्सक अभ्यास
- मोसिम राजअहमद पठाण/४४
- ८) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे लोकशाही विचार
- रोहिणी कुंभार,
- डॉ. संजय सपकाळ/५०
- ९) महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीमध्ये तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री
जोशी यांची भूमिका
- डॉ.एस .बी .कुंभार
- डॉ.डी .टी .सामंत/५५
- १०) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या मराठी विश्वकोषा मधील
नोंदींचा अभ्यास
- अवधुत गंगधर /६५

- ११ **Tarktirtha Laxmanshastri Joshi: A Renowned Karmyogi**
- Dr. Manisha Mujumdar
- Prof. Dr. Advait Joshi /73
- १२) **Thematic Exploration of Tarktirtha Laxmanshastri Joshi's Legacy: Bridging Rationality, Reform, and Knowledge Systems**
- Rukkaya Ramjan Shaikh/78

विभाग २

- १३) **राजकीय विचार व लोकशाही - मूलभूत हक्क, कर्तव्य आणि सामाजिक न्याय**
- सुषमा तानाजी कुंभार /८७
- १४) **प्राचीन भारतीय राज्यविषयक विचार : सातत्य आणि चिंतन**
- इनामदार ऋषिकेश अंजली किरण/९२
- १५) **आधुनिक काळातील ऊर्जा राजकारण आणि जागतिक स्थैर्य**
- डॉ. नागनाथ महादेव चोबे/१००
- १६) **भारतीय संविधान आणि भारतीय राजकीय मूल्ये**
- श्री. संजय नाना बागल/१०९
- १७) **समकालीन आंतरराष्ट्रीय समस्या**
- कु.जुई विजय पतंग/११५
- १८) **महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहाची संकल्पना आणि वंचित इतिहासकारांचा दृष्टीकोण**
- डॉ. संदीप मारोती महाजन/१२४
- १९) **सिताराम केशव बोले यांचे सामाजिक सुधारणावादी कार्य**
- माधुरी बाबुराव घाटगे /१३६
- २०) **स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास व विकास विशेष संदर्भ: कराड तालुका**
- तृप्ती रमेश मोरे/१४३

- २१) गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या औद्योगिक शिक्षणविषयक विचारांची समकालीन प्रस्तुतता
- प्रा.डॉ. विकास मोहन सरनाईक/१५१
- २२) **Educational Philosophy of Mahatma Gandhi:
A Pathway to Holistic Development**
- Dr.Sugriv Shrimant Gore/157
- २३) **Human Security and Artificial Intelligence**
- Apeksha Jaykar Thorat/162
- २४) **Impact of India's 1991 Economic Reforms on
the Quality of the Life of Citizens**
- Dr. Neha Nitin Wadekar/167
- २५) **Intellectual Decolonization of Environmental and
Ecological Studies from 'Indian Knowledge Systems'
(IKS) Perspectives**
- Dr. Bhimashankar Birajdar/174
- २६) **Education as an Engine of Social Progress: Pathways
to Transformation in India**
- Yogesh Karche/187
- २७) **The Role of Cyber Technology in the Rapidly Changing
Digital Era: Opportunities and Challenges**
- Vishant Bhosale, Akshay M. Bhosale/194
- २७) **THE CONSTITUTION AND THE INFORMAL
SECTOR: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES**
- SARTHAK S. PEDNEKAR/212

Intellectual Decolonization of Environmental and Ecological Studies from ‘Indian Knowledge Systems’ (IKS) Perspectives

- Dr. Bhimashankar Birajdar,

Abstract:

‘Indian Knowledge Systems’ (IKS) has a long and rich history dating back thousands of years. It encompasses diverse fields of knowledge such as mathematics, science, astronomy, medicine, engineering, philosophy and spirituality. However, the Modern education influenced and evolved during the British colonial regime has been adversely impacted on the Indian peoples. It has developed, promoting the Euro-centric ideologies, mindsets and attitudes among the Indian peoples. The traditional pattern of learning in India suffered under the impact of colonial expansion. India continued with the British educational system in post-independent India by keeping the ancient knowledge repository, heritage out of consideration. Therefore, today's formal education system in India has for historical reasons partly attributable to the British policy makers. It has kept the ancient IKS and heritage out of the reach of the education system. This article is an effort to provide a fresh relook at the corpus and revitalize relevant portions of environmental and ecological studies which would generate renewed interest in the subject and motivate several to engage in a study of IKS. However, this article attempts to decolonize the historical developments and transitions in imparting holistic and multidisciplinary education through IKS with special reference to the ‘National Education Policy’ (NEP), 2020. Simultaneously, it would facilitate better understanding of the changing nature of environmental issues, educational eco-systems, transcending traditional academic disciplinary boundaries and policies in the context of contemporary NEP- 2020.

KEY-WORDS:

Euro-centric Ideologies, ‘Indian Knowledge Systems’ (IKS), Holistic and Multidisciplinary Education, Educational Eco-systems, National Education Policy (NEP), 2020.

Introduction:

Education is a dynamic mechanism in a country's progress and it is very important to keep updating and improving the system of education (Sahare, 2022:115). India is a land of diverse heritage and culture. Historians also observe that the students were not only exposed to technical subjects of their interests but also their all-round holistic development as an individual was also taken care of in the Gururkul system of imparting knowledge during ancient times (Dhanya and Thanuskodi, 2022:06). Ancient Bharat was renowned for its strong philosophy, scientific approach and spiritual knowledge but such a system declined over time due to the introduction of Macaulay's system during the colonial regime. Macaulay's system was intended to produce a labour force to support the colonial rulers. Thus legacy, heritage and significance of the old Indian Knowledge Systems (IKS) were never passed on to the succeeding generations of India (Sahare, 2022:115). James Grant Duff, British soldier and historian famously quoted,

“Many of the advances in the sciences that are considered today to have been made in Europe were made in India centuries ago. The place value system, the decimal system, was developed in India in 100 BCE. Algebra, trigonometry and calculus came from India.” (Dhanya and Thanuskodi, 2022: 06).

OBJECTIVES:

- To elucidate the historical background and context concerned with environmental issues, and ecological legacy.
- To elaborate briefly vision and legacy of Tarkirth Laxmanshastri Joshi concerned with the IKS perspective.
- To explore the contemporary relevance of IKS for educational transformations in India in the context of new 'National Education Policy' (NEP): 2020.

Indian Knowledge Systems (IKS) – Conceptual Understanding

Indian Knowledge Systems (IKS) refers to the diverse and rich intellectual traditions that originated in India and evolved over several millennia (Shokeen, 2023:19). With a history spanning thousands of years, IKS encompasses a broad range of disciplines, including mathematics,

science, astronomy, medicine, engineering, philosophy, and spirituality (Mahadevan B. et, al. 2022:09-10). However, modern education in India, shaped during the British colonial regime, was influenced by Eurocentric ideologies, which significantly impacted traditional learning patterns. The colonial education system promoted Western-centric mindsets, often marginalizing India's indigenous knowledge heritage. Consequently, even in post-independence India, the British educational framework remained dominant, side-lining the vast repository of ancient Indian knowledge. As a result, the formal education system has historically overlooked IKS, keeping it largely inaccessible.

Vision and Legacy of Tarkirth Laxmanshashtri Joshi:

Laxmanshashtri was a multifaceted personality, an intellectual, and an architect of two giant encyclopedias. As a progressive thinker and philosopher he courageously stressed the virtues in the tradition. When he came, for instance face to face with Dr. B.R. Ambedkar whose action of burning the Manusmriti had become the rigorous debatable issues that time he told to Ambedkar, “there are some passages in Manusmriti which can never be burnt away (Bhate, 2024: 596). Laxmanshashtri was realized the huge expansion of educational institutions but failed in attaining the core objectives of moral values and ethics from primary-elementary level to higher education. He believed on western science and philosophy with scientific temperament (Cited in Joshi Anil, 2024: 459-62). As far as historical discipline is concerned he explored that, ‘history is not only collection of historical events, records but also the epitome of human life’ (Cited in Lawate Sunilkumar, 2024: 232, Vol. 02).

IKS – Linkages with Ecology and Environment:

The relationship between culture and ecology was an integral aspect of ancient Indian societies. Interaction with diverse biological entities and concern for their conservation remained fundamental components of India's ancient civilizations. Since antiquity, humans have developed the ability to transform the environment, shaping the earth's landscapes through various activities. Over the course of human evolution, civilization has altered the natural world in countless ways and on an unprecedented scale. The use of fire, domestication of animals, and early agricultural

practices were among the key steps in modifying existing ecological conditions. In the early periods of human history, the environment significantly influenced human lives and activities. People lived in close harmony with nature and its resources, as documented in historical records (Vatsyayan and Kapila: 1992). Ancient societies developed effective measures to safeguard ecosystems and preserve the environment, embodying true principles of sustainable development (Gore Manasi: 2021).

Concept of Forest and Biodiversity in Ancient Indian Texts:

Kautilya's Arthashastra:

Kautilya, also known as Chanakya, served as the minister to Chandragupta Maurya (321–297 BCE), India's first emperor. His treatise, Arthashastra, is an extensive work on governance and economics in ancient India. The text provides insights into rainfall patterns, soil types, and irrigation techniques relevant to specific micro-ecological contexts.

The Arthashastra contains numerous sutras across different chapters that discuss statecraft, administration, and environmental awareness. It emphasizes the protection and management of forests, gardens, and orchards, recognizing them as both sources of revenue and recreational spaces. The text classifies the land between the Himalayas and the oceans into various ecological zones: Forests (Aranya), Village areas (Gramya), Mountains (Parvata), Wet or humid areas (Audaka), Drylands (Bhauma), Plains (Sama), and uneven lands (Visawa).

The Arthashastra demonstrates Kautilya's concern for both domestic and wild animals, plants, and biodiversity conservation. Strict penalties and punishments were outlined for harming living creatures. Dedicated officials such as Directors of Forests, Supervisors of Animal Slaughter, Superintendents of Cattle, Horses, and Elephants were appointed to protect wildlife, regulate grazing, prevent poaching, and ensure proper care for domestic animals. Non-agricultural lands were designated as animal parks, where wildlife was fully protected. Sanctuaries prohibited the capture or killing of animals, preserving local biodiversity. Lists of protected species—including fish, birds, and animals—highlighted the era's scientific awareness of biodiversity. Village headmen were held responsible for preventing cruelty to animals within their communities.

The Arthashastra also provided detailed instructions on the care, training, and treatment of horses, elephants, and cattle. Kings were expected to preserve existing forests, elephant reserves, irrigation systems, and mines while establishing new ones. Sustainable forest management and regulated extraction of forest resources were strongly encouraged. Factories using forest products were recommended, ensuring that natural resources were utilized responsibly (Shamasastri, 1967: 62-71). To discourage indiscriminate deforestation, Arthashastra imposed fines based on the extent of tree damage, with greater penalties for harming fruit-bearing, flowering, or shade-providing trees. Large, resource-rich forests near water bodies were deemed highly valuable, particularly as shelters during times of crisis.

Manusmriti:

The Manusmriti, compiled during the post-Vedic age, illustrates the deep connections between religion and environmental ethics. Regarded as the world's first ethical text on human jurisprudence, it was authored by Maharshi Manu, outlining principles for ecological awareness and environmental conservation. Following are key environmental concepts discussed in Manusmriti:

- **Biodiversity Classification:** All living forms were categorized into Chara (movable beings) and Achara (immovable beings such as plants).
- **Pollution and Contamination:** Pollution was defined as the spoilage of the five gross elements through unethical activities. Contamination referred to any action violating natural purity (soucha).
- **Plant Conservation and Ethical Practices:** Manusmriti outlined punishments for harming plant life, including tuberous roots, underground stems, vegetables, flowers, fruit-bearing trees, timber-yielding trees, and crops.
- **Animal Conservation and Biodiversity Protection:** The text emphasized domesticating animals, protecting biodiversity, and encouraging vegetarian food habits. It acknowledged that agricultural practices inevitably harmed insects and microorganisms in the soil.

- **Ethical Hunting and Species Protection:** Certain species were explicitly protected from hunting, including All fish species, One-hoofed animals (horses, donkeys, etc.), Village pigs and solitary roaming animals, Carnivorous birds, wetland birds, and diving birds, and Animals such as deer, elephants, camels, snakes, and buffaloes. Manusmriti declared the killing of khara (donkey), asva (horse), ustra (camel), mrga (deer), ibha (elephant), aja (goat), ahi (snake), and ahisa (buffalo) as sinful, reflecting early ecological consciousness (Bhattacharya 2014:40-46).

Charaka-Samhita and Susruta-Samhita:

The Charaka-Samhita and Susruta-Samhita are among the most significant ancient Indian texts on medical science. These works contain detailed descriptions of various diseases, treatment procedures, and the therapeutic uses of medicinal plants. Beyond their medical insights, they also explore ecological and environmental perspectives. Charaka and Sushruta classified landscapes based on soil type, climate, and vegetation, dividing them into three broad categories:

1. Jangala – Open regions where a steady dry wind prevails. Common plants include: Khadira (*Acacia catechu*), Asana (*Terminalia tomentosa*), Badari (*Zizyphus jujuba*)
2. Anupa – Marshy tracts near seas and river networks, characterized by cold winds and high moisture levels. Common plants including Vanjula (cane or reed), Hintala (a type of palm), Narikela (coconut), Variparni (*Pistia* sp.), Musika-parni (*Salvinia* sp.) Jalanili (algae) etc.
3. Sadharana – Intermediate regions exhibiting characteristics of both Jangala and Anupa. Common plants including Mandara/Parijatak (coral tree), Santana (kalpa tree)

Sushruta further classified animals based on their food habits and habitats. He also distinguished edible fish into freshwater and saltwater varieties. His writings provide valuable insights into the behaviour, lifestyle, and ecological distribution of numerous animal species.

The Vedas:

The Vedas are sacred Sanskrit texts of Hinduism. According to some scholars, the great sage Ved Vyasa codified and transcribed the Vedas at the beginning of Kali Yuga (3102 BCE). These texts, known as the Shruti Vedas, include: Rig Veda – Wisdom of the Verses, Sama Veda – Wisdom of the Chants, Yajur Veda – Wisdom of the Sacrificial Formulas, Atharva Veda – Wisdom of the Atharvan Priests. Over time, three categories of additional literature were attached to each Samhita namely the Brahmanas – Ritual discussions, Aranyakas – Forest texts, studied in isolation, Upanishads – Philosophical writings. While the Aranyakas primarily focus on the theological aspects of early Hinduism, some of their descriptions hold significance for indigenous ecological knowledge, an area of growing interest today. The Aryans practiced irrigation-based seasonal agriculture and regularly used organic fertilizers in their fields (Goel, 2003:46).

Scientific Analysis of Ancient Ecology:

The history of climate and vegetation can be reconstructed through plant residues and pollen analysis, revealing evidence of agricultural practices in Rajasthan and Kashmir between 7000 BCE and 6000 BCE. Additionally, metal artefact analysis helps locate ancient mines and track technological advancements in metalworking. Animal bone studies determine whether species were domesticated and identify their uses in early economies. Archaeological sites act as soil archives, preserving clues about ancient land use. Comprehensive prehistoric research—extending up to 3000 BCE—requires insight into:

- Soil composition, rock formations, and sediment layers (Geological studies)
- The gradual evolution of plant and animal species (Biological studies)

Together, archaeological, geological, and biological sources provide critical insights into 98% of the total historical timescale, starting from the Earth's origin. Classical Greek and Roman texts, such as Periplus of the Erythrean Sea and Ptolemy's Geography, document Indian ports and trade relationships with the Roman Empire, offering valuable historical data (Bhattacharya 2014:35-45).

The Ramayana, Mahabharata, Bhagavad Gita, and Abhigyan Shakuntalam

According to the Mahabharata, Hastinapur, the capital of the Kurus, was situated in a forested area. The text also mentions that the kingdoms of Kurus and Panchalas, covering roughly the upper Gangetic plains, were located in forest-rich regions. The Devipurana (Chapter 14) refers to nine sacred forests, including Kuru Jungle, Nimisha, and Utpalaranya, which covered the upper Ganga plains. In the Ramayana, when Prince Rama of Ayodhya set out on his long exile to the forests south of the Gangetic plains, his mother Kaushalya expressed concerns about his safety (Goel, 2003:46).

In Kalidasa's play Abhigyan Shakuntalam, King Dushyanta embarked on a hunt, accompanied by a large number of warriors, indiscriminately killing herds of deer, tigers, and elephants. This act symbolized human dominance over nature. The play also emphasizes man's deep connection with the forests, especially through ashrama life, depicting the forest as a place of peace and gentleness, where plants and deer were deeply connected with Shakuntala (Bhattacharya 2014:40-46).

Sacred Groves and Ecological Conservation in India:

Throughout history, ecosystem communities worldwide have viewed themselves as part of a harmonious natural order, coexisting with trees, birds, rivers, and rocks—many of which were revered as sacred objects. Examples include The Himalayan peak of Nanda Devi, and Talakaveri, the origin of the River Kaveri in the Western Ghats. These age-old traditions of nature conservation played a vital role in preserving India's biodiversity heritage (Gadgil, 2016:210-15). Sacred groves (Devrai) predate Gautam Buddha, who was born in a Sal forest sacred to the goddess Lumbini. Historically, a network of sacred groves once covered India, but by the 1880s, Dietrich Brandis, the first Inspector-General of Forests, lamented their destruction under British colonial forest management. Despite these losses, remnants of this network continue to survive today. Sacred groves are small forest patches dedicated to local deities, commonly found in northeastern India and the Western Ghats. These evergreen forests have been preserved since ancient times, often containing climax vegetation and rare plant species (Ibid: 151).

Ancient cities such as Vaishali, Kushinara, and Champa maintained sacred groves, which were sometimes specifically planted with species such as Banyan or Sal trees. Many ancient Indian texts emphasize the concept of sacred groves, highlighting their importance through the ages. Several stories from Vedic literature describe interactions between worldly individuals and sages in forest ashramas. The Upanishads, such as the Brihad-Aranyaka (meaning “teachings that originated in the forests”), emerged from profound natural settings indicates the India’s historical linkage with ecological wisdom (Bhattacharya 2014:40-45). Certain categories of ancient Indian literature explicitly recognize ecological differences and their connections to culture. The Tinnai concept of Tamil Sangam texts, composed around the beginning of the Common Era, offers a fascinating early understanding of the significance of eco-zones (Sharma, 2005: 127-35).

Ancient Attitudes Towards the Environment:

In ancient India, rivers were revered as divine entities. The Rig Veda depicts Sarasvati as a goddess, whereas in post-Vedic times, the Ganga emerged as the Mother Goddess, a tradition that continues to this day. Since earth and water sustained both plants and animals, they were regarded as mothers, though historical records do not indicate any systematic plans for their protection. Several trees and plants—including Neem, Peepal, Vat, Shami, and Tulsi—were considered sacred, as were various herbs, including grass. These were valued for their medicinal properties, leading to their preservation and worship (Gautam and Rajan,2014:93). The importance of protecting trees, both large and small, was emphasized in ancient texts, a tradition that persists today. Many ancient texts condemned animal slaughter (Goel, 2003:46). Gautama Buddha was one of the first figures to advocate for cow protection. In the Pali canonical text Sutta Nipata, he emphasized the virtue of cattle rearing, arguing that cows help in plant growth, provides food, vitality, health, and happiness to people, and should not be killed (Saptypal,2011:116-127). Kautilya's Arthashastra is an ancient Indian treatise covering administration, economic policy, taxation, diplomacy, planning, and statecraft. It remained influential until the 12th century and was rediscovered by R. Shamasastri, who published it in 1909, followed by an English translation in 1915. The text outlines environmental

conservation principles, including public sanitation and cleanliness, forest and wildlife protection, environmental welfare in governance (Shamasastri, 1967:70-78).

Limitations of IKS in Intellectual Decolonization of Education:

The UGC Draft Guidelines for transforming Higher Education Institutions (HEIs) Multidisciplinary Institutions (March, 2022), has been emphasizing on holistic and multidisciplinary education. All HEIs are expected to be transformed into multidisciplinary institutions (Jose and Winny, 2022:19). However, in the course of decolonizing history especially while narrating nationalist historical perspective, the IKS proponents should be aware of claiming scientific Western knowledge as indigenous origins. As a result, it would bear the risk of appropriating the diverse knowledge of communities in India (Aiyadurai and Shandilya, 2023: 10). G.N. Devi (2023), an eminent scholar, linguist already warns us,

“If an ideology that nurtures the fantasy that all knowledge, was developed in ancient Indian attempts to force educators to bring IKS to replace Western knowledge it is predictably going to result in the greatest intellectual disaster known in history” (The Indian Express, 18th Apr., 2023).

Conclusion:

With the implementation of NEP (National Education Policy) 2020, scholars can identify and explore emerging interdisciplinary research areas across various academic disciplines, further strengthening India’s approach to environmental sustainability. One should understand the limitations of IKS scientifically as well while disseminating, assessing a rich repository of knowledge in diverse fields, especially in reconstructing, deconstructing historical developments of it. Efforts are now being made to re-evaluate and revitalize relevant aspects of IKS to renew interest in the subject, particularly in relation to environmental and ecological studies. Additionally, there is a growing attempt to explore and assess historical transitions in holistic and multidisciplinary education through the lens of IKS, with special reference to the National Education Policy (NEP), 2020. In recent times, environmental studies have expanded beyond the scientific disciplines of biology and ecology, necessitating an active and independent role for historians in shaping a new paradigm for the future.

IKS has been integrated for promoting holistic, multidisciplinary education in NEP-2020 and it is indeed revitalizing Indian education during contemporary times.

References:

- ◆ Jose Chacko and Winny Sheena (2022): 'National Education Policy-2020 Rubric of Assessment and Accreditation of Higher Education Institutions in India' in 'University News', Vol. 60, No. 42, Oct. 17-23, 2022, pp.16-21
- ◆ Aiyadurai Ambika and Shandilya Trishita (2023): 'Environmental Humanities as a Way Forward' in 'Economic and Political Weekly', (EPW), Aug.05, 2023, Vol. LVIII, No. 31, pp. 10-12
- ◆ Dhaya S. and Thanuskodi S. (2022): 'Indian Knowledge in Higher Education' in 'University News', Vol. 60, No. 17, 25th April- May 01, 2022, pp.03-06
- ◆ Mahadevan, B., Bhat, Vinayak Rajat, Nagendra Pavana R.N., (2022): 'Introduction to Indian Knowledge System: Concepts and Applications', PHI Learning Private Limited, Delhi
- ◆ Sahare Namita (2022): 'Teacher Education Linked with Indian Knowledge Systems through Interdisciplinary Approach' in 'Education and Society', Pune, Issue- 01, Oct.- Dec. 2022, pp. 115-22
- ◆ Shokeen Anjali (2023): 'Revisiting the Notion of Quality Education Through the Lens of the Indian Knowledge System in Teacher Education' in 'University News', Vol. 61, No. 16, April:17th - 23, 2023, pp.19-22
- ◆ Bhate Saroja (2024): 'Reinterpreting Tradition for Social Well-being: Tarkirth Laxmanshashtri Joshi' in 'Tarkirth Laxmanshashtri Joshi Samagra Vangmay', Vol. 18, Lawate Sunilkumar (Ed.), Maharashtra State Board for Literature and Culture, Mumbai.
- ◆ Joshi Anil (2024): 'Rashiy Shikshanacha Ihavadi Drustikon' (Interview of Laxmanshashtri Joshi by Anil Joshi on Education) in 'Tarkirth Laxmanshashtri Joshi Samagra Vangmay', Vol. 06, Lawate Sunilkumar (Ed.), Maharashtra State Board for Literature and Culture, Mumbai.

- ◆ Lawate Sunilkumar (Ed.) (2024): 'Tarkirth Laxmanshashtri Joshi Samagra Vangmay', Vol. 02, Maharashtra State Board for Literature and Culture, Mumbai.
- ◆ Bhattacharya, Sayan (2014): "Forest and Biodiversity Conservation in Ancient Indian Culture: A Review Based on Old Texts and Archaeological Evidences", 'International Letters of Social and Humanistic Sciences', 19: 35-46.
- ◆ Gadgil Madhav (2016): 'The Indian Heritage of Conservation Ethic' in 'Ethical Perspectives on Environmental Issues in India', James George (ed.), Delhi, A.P.H. Publishing Corporation.
- ◆ Gautam and Rajan (2014): 'Eco-centrism in India: An Incredible Model of Peaceful Relation with Nature', in 'Universal Journal of Environmental Research and Technology', Vol. 04, Issue: 02 accessed at: www.environmentaljournal.org on 05.12.2017.
- ◆ Goel Aruna (2003): 'Environment and Ancient Sanskrit Literature', New Delhi, Deep and Deep Publications Pvt. Ltd.,
- ◆ Goren Manasi (2021): 'Sustainable Development: At Crossroads', Sunidhi Publishers, Pune, 2021
- ◆ MHRD (Ministry of Human Resource Development), NEP, GOI (Government of India). 2020:34 'National Education Policy' (NEP) Final Draft (2020), accessed on 16.12.2020 at URL: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- ◆ Mirsa V. D. (2007): Stone Age Cultures, their Chronology and Beginning of Agriculture in North-Central India' in 'Man and Environment', XXXII (No.01), Indian Society for Prehistoric and Quaternary Studies, Jan.-Jun. 2007, Pune.
- ◆ Satyapala Bhikshu (2011): 'Environment and Buddhism' in 'World Focus', Vol. XXXII, No.02, Feb., 2011 (Indo-Centric Foreign Affairs Monthly Journal), Babu G. Kishore (Ed.), New Delhi.
- ◆ Sharma R.S. (2005): 'India's Ancient Past', Oxford University Press, 2005.
- ◆ Shamasastri, R. 1967. Kautilya's Arthashastra (Translated into English), Mysore: Publishing and Printing House. Mysore.

- ♦ Vatsyayan Kapila (1992): 'Ecology and Indian Myth' in 'India International Centre Quarterly', Vol. 19, No. 1/2, (pp. 156-180), 'Indigenous Vision: Peoples of India Attitudes to the Environment' (Spring-Summer), India International Centre, accessed: on 20-11-2019 URL: <https://www.jstor.org/stable/23002227>
- ♦ 'The Indian Express' (Apr. 18, 2023): Devy G.N.: 'Replacing 'Western Knowledge' With 'Indian Knowledge' Could Result in Intellectual Disaster', Retrieved on 11th October, 2023 from <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/g-n-devy-writes-replacing-western-knowledge-with-indian-knowledge-could-result-in-intellectual-disaster-8561778/>

